

Orta Asya'da Kurulan İlk Türk Devletleri

- Dünyanın en eski milletlerinden olan Türkler, tarih boyunca, üzerinde yaşadığımız Türkiye topraklarından başka yerleri de yurt edinmişlerdir.
- **Orta Asya**, binlerce yıldır üzerinde Türklerin yaşadığı bir yerdir.
- Geniş bozkırlara sahip Orta Asya'da karasal iklim görülmektedir.
- Yaz mevsimi oldukça sıcak ve kurak geçerken kış mevsiminde sıcaklıklar -50 dereceye kadar düşmektedir.
- Orta Asya'nın denizden yüksekliği çoğu yerde 1.000 metrenin üzerindedir. Dağlık alanlar ormanlık iken dağların etekleri çayırarla kaplıdır.

Harita 2.1: Orta Asya fiziki haritası

- **Orta Asya**'nın doğusunda Kingan dağları ve Çin, güneyinde Himalaya dağları ve Hindistan, batısında Hazar Gölü ve kuzeyinde Sibirya yer alır.
- Son derece zorlu yaşam koşullarının olduğu Orta Asya'da milattan önceki dönemlerden 8. yüzyıla kadar Asya Hun, Göktürk ve Uygur devletleri gibi güçlü Türk devletleri kuruldu.
- Şimdi bu devletlerin siyasal, ekonomik ve kültürel özelliklerini daha yakından tanıyalım.

Asya Hun Devleti (MÖ 220-MS 216)

- Asya (Büyük) Hun Devleti tarihte **bilinen ilk Türk devletidir**.
- Devletin bilinen ilk hükümdarı **Teoman'dır** (MÖ 220-209).
- Teoman'dan sonra Hunların başına Teoman'ın oğlu **Mete Han** geçti (MÖ 209).
- Mete Han, Asya Hun Devleti'ne en güçlü dönemini yaşattı.
- Mete Han, ordusunu **onlu sisteme** göre düzenledi. Bu sistemde en büyük birlik on bin kişiden oluşan tümendi. Tümenleri bin, yüz ve on kişiden oluşan birliklere ayırdı. Böylece günümüzde de uygulanan askerî sistemin temellerini attı.
- Ordusunu ok ve yay gibi hafif silahlarla donattı. Atlı askerlerden yani süvarilerden oluşan bu orduyla Çin'e karşı başarılı seferler düzenledi.
- Çin, Hun akınlarını durdurmak için günümüzde **Çin Seddi** olarak bilinen büyük bir sur inşa etti. Uzunluğu binlerce kilometreyi bulan bu surlar Hun Türklerini durduramadı.
- Mete Han, Çin'i mağlup ederek vergiye bağladı.
- Asya'daki Türk boylarını Hun egemenliği altında birleştirdi.
- Çin'den Avrupa'ya uzanan İpek Yolu'nun önemli bir bölümünü kontrolü altına aldı. Böylece ekonomik olarak da Hunların güçlenmesini sağladı.
- Mete Han'ın yaşamı, askerî başarıları nedeniyle Oğuz Kağan Destanı'nın kahramanı Oğuz Kağan'a benzemektedir.
- **Oğuz Kağan Destanı** Asya Hun Devleti'ne bir destandır.
- Mete Han'ın ölümünden sonra Asya Hun Devleti giderek zayıfladı. Asya Hun Devleti MÖ 46'da Kuzey ve Güney Hun Devleti olarak ikiye ayrıldı. Kuzey Hunlara Siyenpiler, Güney Hunlara Çinliler son verdi.
- Mete Han, kurduğu devlet düzeniyle Türk devlet teşkilatının temellerini atmıştır.
- Mete Han'ın askerî düzende ortaya koyduğu onlu sistem Asya Hun Devleti'nden sonra kurulan Türk devletlerince de devam ettirilmiştir.
- Asya Hun Devleti, Orta Asya'da kurulan diğer Türk devletlerini etkilemiştir.

Kavimler Göçü

- Asya Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra Hunların bir bölümü Avrupa'ya doğru göç etti (375). Tarihte bu olaya **Kavimler Göçü** denir.
- Avrupa'ya göçlerde boylar arasındaki mücadeleler, yeni yurtlar bulma arzusu, salgın hayvan hastalıkları gibi nedenler de etkili oldu.
- Orta Avrupa'ya gelerek **Avrupa Hun Devleti'ni** kurdular. Hunların bu ilerleyişi sırasında yaşadıkları yerleri terk eden kavimler Avrupa'nın çeşitli yerlerine yayıldılar.
- Kavimler Göçü olarak adlandırılan bu olay sonucunda Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrıldı (395). Daha sonra Batı Roma yıkıldı (476).
- Avrupa uzun süre karışıklıklar içinde kaldı ve göç eden kavimlerin yerli kavimlerle karışıp kaynaşmasıyla günümüz Avrupa milletleri meydana geldi.
- Bu olay birçok tarihçi tarafından İlk Çağ'ın sonu Orta Çağ'ın başlangıcı kabul edilmiştir.

I. Göktürk Devleti (552-630)

- Asya Hun Devleti'nden sonra Orta Asya'da Türk boylarını bir devlet altında birleştiren ikinci Türk devleti Göktürkler oldu.
- **Bumin Kağan**, dağınık Türk boylarını bir araya getirerek 552'de **Ötüken** merkez olmak üzere I. Göktürk Devleti'ni kurdu.
- Bumin Kağan, geniş ülke topraklarını daha kolay yönetmek için ülkenin batı kısmının idaresini kardeşi İstemi Yabgu'ya verdi.
- **İkili teşkilat** adı verilen bu sistemde İstemi Yabgu, Bumin Kağan'a bağlı olarak kendi sorumluluğundaki yerleri yönetti.
- I. Göktürk Devleti, Mukan Kağan zamanında en güçlü dönemini yaşadı Bu dönemde Çin baskı altına alınarak İpek Yolu'nun kontrolü tekrar sağlandı.
- Mukan Kağan'ın ölümünden sonra Çin entrikalarıyla zayıflayan devlet doğu-batı olarak ikiye ayrıldı (582). 630'da doğu, 659'da batı kısmı Çin hâkimiyetine girdi

Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinin genel özellikleri şunlardır:

- Devletin ileri gelenlerinin yer aldığı **kurultay** ya da **toy** adı verilen mecliste devlet işleri görüşülür ve karara bağlanırdı.
- Kurultaya hükümdarın eşi olan **hatun** da katılırdı.
- Hükümdarlar **kağan, han, hakan** gibi ünvanlar taşırdı.
- Hükümdarların devleti yönetme yetkisini **"Gök Tanrı"**dan aldıklarına inanılırdı. Bu anlayışa kut adı verilirdi.
- Ülke hükümdar ailesinin yani hanedan üyelerinin ortak malı olarak kabul edilirdi.
- Hükümdar öldükten sonra hanedanın erkek üyelerinin hükümdar olma hakkı bulunmaktaydı. Bu yüzden de hanedan üyeleri arasında zaman zaman taht kavgaları yaşanırdı.
- **Töre** adı verilen yazısız hukuk kuralları devlet yönetiminde önemli bir yere sahipti. Hükümdar dahi töre kurallarına uymak zorundaydı.
- Askerlik ayrı bir meslek olarak görülmez, **ordu-millet anlayışı** doğrultusunda kadın-erkek herkes vatan savunmasına katılırdı.
- Türklerde toplumun temelini aileler meydana getirmekteydi. Aile ve akrabalığa büyük önem verilirdi. Toplumda sınıf farklılıkları yoktu. Ailede iş bölümü vardı ve kadınlar toplumsal hayatta önemli bir yere sahipti.
- Türklerde aileler soyları, soylar da boyları meydana getirirdi.
- Boylar, yaz ve kış mevsimlerinde hayvanlarıyla birlikte yaylak ve kışlak denilen yerlere göçerlerdi. Yazın hayvanlara taze ot ve su bulmak için yükseklerdeki yaylalara çıkarlardı. Kışın ise soğuktan korunabilecekleri alçak düzlükler olan kışlaklara inerlerdi.
- Konargöçer yaşam denilen bu yaşam biçiminde at, Türklerin en büyük yardımcısıydı.
- Türklerin medeniyete kazandırdığı iki mühim şeyden biri at, diğeri de demirdir. Dünyada atı ilk defa ehlileştiren, bir binek hayvanı ve savaş aracı olarak kullanan Türklerdi.
- Türklerde hayvancılık başlıca geçim kaynağı olmakla birlikte Türklerin tarımla uğraştıkları da bilinmektedir.
- Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletleri ile ilgili en önemli arkeolojik buluntular **kurganlardır**.
- **Kurganlar** oda şeklinde yapılmış mezarlardır. Orta Asya'da Türkler bu mezarlara ölümlerini eşyalarıyla birlikte defnederlerdi. Mezarın yanına da savaşçının öldürdüğü düşmanları ve bu kişilerin öbür dünyada onun hizmetçileri olacağını simgeleyen **balbal** denilen heykeller dikerlerdi.
- **Pazırık** bölgesinde bulunan Asya Hun Devleti dönemine ait kurganlar bizlere önemli bilgiler vermektedir. Pazırık kurganından çıkan ren geyiği, grifon ve süvarilerle bezeli halı ilk düğüm **halı** örneğidir.

II.Göktürk (Kutluk) Devleti (682-742)

- Türkler I. Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra Çin'e karşı bağımsızlıklarına kavuşmak için harekete geçtiler.
- **Kutluk Kağan** önderliğinde birleşerek Ötüken'i ele geçirdiler ve II. Göktürk (Kutluk) Devleti'ni kurdular. Kutluk Kağan'dan sonra kardeşi Kapgan ve onun ölümüyle de Kutluk Kağan'ın oğlu **Bilge Kağan** başa geçti (716).
- **Bilge Kağan**, devleti ordu komutanı olarak atadığı kardeşi **Kültigin** ve veziri **Tonyukuk**'tan destek alarak başarıyla yönetti.
- Bilge Kağan'dan sonra devlet zayıfladı ve Uygur Türkleri tarafından yıkıldı (742).
- Göktürkler ile ilgili en önemli bilgileri **Orhun Kitabeleri**'nden öğrenmekteyiz. Orhun Kitabeleri; Bilge Kağan, Kültigin ve Tonyukuk adına **Göktürk alfabesiyle** yazılmıştır.
- Bu kitabelere "bengü" yani "ebedî (ölümsüz)" denmiştir. Türk adının ilk defa geçtiği Orhun Kitabeleri bize Göktürklerin siyasal, ekonomik ve kültürel özellikleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.
- **Orhun Abideleri Göktürk alfabesiyle yazılmıştır. Göktürk alfabesi, Türk dilinin bilinen ilk alfabesidir.** Alfabe, 4'ü ünlü olmak üzere 38 harften meydana gelmektedir. 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Yazıtlar dışında yazma eserlerde de kullanılmıştır.
- Bu alfabenin Göktürklerden sonra gelen Uygurlar döneminde de bir süre kullanıldığı görülmektedir.
- Türkçe yazılmış en eski yazılı belgeler olan **Orhun Kitabeleri** günümüzde **Moğolistan** sınırları içinde yer almaktadır.

Göktürklerin Ekonomik ve Kültürel Özellikleri

- Göktürkler devlet yönetiminde Asya Hun Devleti'ni örnek aldılar.
- Kurultay, Göktürklerde de son derece önemliydi.
- Göktürklerde de hatunlar devlet yönetiminde etkiliydi.
- Göktürklerde başlıca ekonomik faaliyet hayvancılıktı.
- Konargöçer yaşamı sürdüren Göktürkler hayvancılığın yanında tarım, madencilik, ticaret gibi ekonomik faaliyetlerle de uğraşmışlardır.
- **Nevruz Bayramı** Göktürklerde kutlanan başlıca bayramdı. Bu bayramda Göktürkler atalarına kurban keser, çeşitli eğlenceler ve yarışmalar düzenlerdi.
- **Ergenekon Destanı** Göktürk'lere ait bir destandır.

Uygur Devleti (744-840)

- Uygurlar, II. Göktürk Devleti'ne bağlı bir Türk boyu idi.
- II. Göktürk Devleti'nin zayıflamasından yararlanan Uygurlar, **Kutluk Bilge Kağan**'ın önderliğinde kendi devletlerini kurdular (744).
- **Moyen-Çur'un** kağanlığı döneminde dağınık hâldeki Türk boylarını Uygur Devleti çatısı altında birleştirdiler.
- Moyen-Çur ve Böğü Kağan, Çin'e başarılı seferler düzenleyerek sınırları genişlettiler ve devlet zenginleşti.
- **Böğü Kağan** döneminde Uygurlar, **Maniheizm** dinini kabul ettiler. Maniheizm et yemeyi ve savaşı yasaklayan bir dindi.
- Bu dinin de etkisiyle Uygurlar **yerleşik yaşama geçtiler**, savaşçı ve mücadeleci özelliklerini yitirmeye başladılar.
- Şiddetli geçen bir kış mevsiminin ardından büyük bir kuraklık yaşandı ve Türk boylarından Kırgızların ani saldırısıyla devlet parçalandı (840).
- **Uygurlar, Maniheizm'i kabul ederek yerleşik yaşama geçtiklerinden Asya Hun ve Göktürk devletlerinden farklı ekonomik ve kültürel özellikler göstermiştir.**
- Konargöçer yaşamı terk ederek **etrafı surlarla çevrili şehirler inşa etmişlerdir.**
- Uygurlar, Çin ile kurdukları ticari ve kültürel ilişkiler sonucunda **kâğıt, matbaa** gibi gelişmeleri öğrendiler.
- **Soğd alfabesini** geliştirerek **18 harften oluşan Uygur alfabesini** meydana getirdiler.
- Uygurlardan günümüze ulaşmış yazılı eserler bulunmaktadır.
- Uygurlar, yerleşik yaşama geçerek tarım ve el sanatlarında önemli gelişmeler kaydetmişlerdir. Mimari, resim, heykel gibi sanat dallarında eserler vermişlerdir.
- Kendilerinden sonra kurulan Türk devletlerini etkilemişlerdir. Uygur mimarisi ve minyatürleri kendisinden sonra kurulan Türk devletleri tarafından örnek alınmıştır.
- **Göç ve Türeyiş destanları** Uygurlara aittir.
- Uygurlar, Asya Hun ve Göktürk devletleri gibi **on iki hayvanlı Türk takvimini** kullanmışlardır.